

І. В. Савченко

**Чудеса від ікони Божої Матері Іллінської у літературній обробці
Димитрія Ростовського (Туптала).**

Чернігівська єпархія, запроваджена ще за Великого князя Володимира у 992 році, переживши період занепаду у XV-XVI ст., особливого розквіту здобула у часи, коли її очолив архієпископ Лазар Баранович (1657 – 1693). Саме за його правління Чернігівській єпархії було надано право вважатися першою серед архієпископій Росії. Попередник Лазаря, Зосима Прокопович, залишив йому єпархію напівзруйнованою. Всі православні церкви й монастирі або стояли у руїнах, або перебували у руках католиків. Окремі з них були зовсім знищені і поступово забувалися навіть їхні назви. Люблячи монастирське життя і провівши багато часу у знаменитих обителях Києва, Лазар Баранович хотів бачити монастирі своєї єпархії багатими і величними, до їх облаштування він докладав надзвичайних зусиль і власним прикладом спонукав до цього інших. У перші десять років його єпископства чернігівська паства збагатилася трьома монастирями, заново побудованими з благословіння Лазаря.

В умовах, коли українська православна церква у 70-80 роках XVII століття була змушена протистояти як католицькій Польщі, так і православній Росії, яка проголосила себе “третім Римом”, справа розбудови монастирів була надзвичайно серйозним політичним актом. Це повинно було сприяти посиленню авторитету української православної віри серед рядової пастви та державницьких кіл. Національні церковні діячі, а серед них і Лазар Баранович, добре розуміли, що лише за умови, коли обителі будуть користуватися популярністю і славою серед православних, можна буде і надалі обстоювати автономію власних церковних структур.

Для відновлення престижу українських монастирів потрібно було довести їх святість і причетність до славної історії аскетичного руху часів Київської Русі. З

цією метою починається збирання та укладання окремих збірників, які б ілюстрували значимість тої чи іншої православної обителі. Лазар Баранович активно починає проводити подібну роботу, ставлячи на меті прославити свою єпархію описами чудес, що здійснювалися від ікон Іллінської (16 квітня – день вшанування) та Єлецької (5 лютого – день вшанування) Божої Матері. Здійснення чуда являло собою занадто ефективний засіб соціально-психологічного впливу на суспільство, щоб офіційна церковна влада могла ним знехтувати.

Задум Лазаря Барановича могли здійснити люди, що мали не лише відповідну освіту та були б обізнані з Святим Письмом і патеристичною літературою, але й які б володіли талантом письменника та проповідника. Саме це й спонукало Лазаря Барановича спочатку викликати з Литви колишнього ректора Київського колегіуму Іоанікія Галятовського, якого архієпископ називає “способнымъ архимандритомъ, строителемъ и господином”, “отличнымъ... къ Божіей службѣ, опытнымъ въ наукахъ..., искуснымъ в жизни иноческой, почтеннымъ человекомъ» [1, 104], а у 1675 році звернутися до молодого проповідника Чернігівського митрополичого дому Дмитрія Туптала з проханням укласти збірник про чудеса, які відбувалися від ікони Божої Матері, що належала Чернігівському Іллінському монастиреві. Дмитрій починає працювати над книгою, яка стане його першим літературним твором. Він сам зазначав, що укладав “Руно орошенное” з “послушання” і керувався при цьому вже відомими сказаннями про чудеса, скрупульозно збираючи і вивчаючи їх.

У 1677 році робота над книгою була завершена, і у друкарні Новгород-Сіверського збірник побачив світ під назвою “Чуда Пресвятои и Преблагословенной Дѣвы Маріи дѣючіися отъ образа еи чудотворного въ Монастыру св. славного Пророка Іліи Чернѣговскомъ». І.Шляпкін вважав, що вперше ця праця була надрукована у 1680 році у Чернігові, вже за відсутності там Дмитрія Туптала (2, 19). Такої ж думки дотримувався і О.Піпін (3, 382). Митрополит Євгеній (Болховитінов) також стверджував, що Лазар Баранович вперше видав «Руно орошенное» у 1680 році, вмістивши в ньому декілька власних віршів (4, 126). Однак ці вітальні поезії, адресовані Дмитрієві Тупталу, були подані у виданні 1683 року,

доповненому і частково переробленому, що з’явилося під назвою «Руно орошенное, пречистая и преблагословенная Дѣва Марія, или Чудеса образа пресвятыя Богородицы, бывшія в Монастырь Ильинском Черниговском».

На жаль, питання про існування видання 1680 року на сьогодні не розв’язане. Про нього, окрім названих вчених-літературознавців, у бібліографічних описах згадують і відомі вітчизняні бібліографи І.П. Каратаєв (1861), В.С. Сопиков (1904), В.М. Ундольський (1871). Однак у бібліотеках як України, так і Росії не виявлено жодного примірника 1680 року видання. У праці авторитетного московського бібліографа А. Гусевої, яка займається ідентифікацією українських кирилических видань XVII ст., «Руно» 1680 року кваліфіковане як таке, що не знайдене [5, 75]. Вивчення пізніших видань, зокрема видання 1702 року, дозволяє припустити, що у 1680 році «Руно» не видавалося взагалі, за нього могли прийняти якусь іншу книгу. Таку гіпотезу підтверджує заголовок видання 1702 року, у якому зазначено, що книга видається «типомъ шестое» [6], тобто шостим виданням. Справді, з 1683 по 1702 року книга виходила у світ саме шість разів: у 1683, 1689, 1691, 1696, 1697 та 1702 (всі видані у Чернігові) роках. Зрозуміло, що подібне твердження можна приймати лише як робочу гіпотезу, яка потребує докладного спеціального дослідження.

Отже можна припустити, що книга Димитрія витримала сім видань. Велику популярність збірника можна пояснити декількома причинами. По-перше, популярності книги сприяв авторитет, яким вже користувався молодий проповідник серед церковних кіл та прихожан. По-друге, автор вдало підібрав матеріал про чудеса від ікони Божої Матері, відомої у всій Чернігівській єпархії¹.

Треба також взяти до уваги і той факт, що в Україні склався сильний культ Божої Матері, яка за канонам християнської церкви вважалася першою особою після Бога, народною заступницею перед ним та помічницею у всіляких бідах. Їй надавалися високі моральні риси святості, чистоти, безмірної материнської любові і

¹ Відомо, що на поклоніння до цієї ікони сходилися не лише мешканці Чернігова та навколишніх селищ, але і численні богомольці, що прямували до Києва. Навіть деякі особи царського двору, відвідуючи Чернігів, обов’язково зверталися з молитвами до чудотворної ікони. [Див.: 7, 600-601].

доброти, яка поширювалася на всіх людей. Божа Матір уявлялася надзвичайно доброю і милостивою, серце її, за народними переконаннями, таке багате на любов, що вона готова надати допомогу і заступництво навіть мучителям Ісуса, не кажучи про вірних православних. Зрозуміло, що особливою шаную серед віруючих користувалися ікони Богородиці, більша частина яких вважалася чудодійними (у всьому православному світі їх нараховувалося близько 350). Тому всяка спроба описати і поширити розповіді про чудодійні властивості тієї чи іншої ікони Божої Матері зустрічалася віруючими дуже прихильно.

У своїй історичній праці Димитрій Туптало збирає всі відомі йому чудеса від чернігівської ікони Божої Матері, що зберігалася в Іллінській обителі. У передмові до видання 1677 року автор говорить про те, що раніше ченці не записували чудеса, і ті жили лише в пам'яті людській, але через це багато з них втратилося. Надійшов час, на думку автора, все записати, бо «...якъ животь такъ и память людская ест барзо коротка, и жадная рчь на писмъ неподанная скоро з памяти людской выходитъ» [8, Л.2 звор.]. Мета ж автора полягає в тому, щоб «...до горячого к ней /Матері Божій. – І.С./ набожества распалити» [8, Л.2 звор.].

За рік до появи книги Димитрія, у серпні 1676 року, Іоаникій Галятовський, тодішній архімандрит Єлецького монастиря (1669 – 1688), на основі письмових свідчень та народних переказів вже видав у Новгороді-Сіверському, спочатку польською, а потім українською мовами, подібну книгу – «Скарбниця, то есть сокровищница, похвалы Чудотворной Иконы Богородицы Елецкой Черниговской» – про тридцять два чуда Єлецької ікони Божої Матері, прославивши тим самим Єлецьку обитель, яка на той час потребувала відновлення після пожеж¹, що їх монастир пережив разом з усім містом на початку та у середині XVII ст. Саме під час спалення Чернігова військами Горностаєва, полководця Сигизмунда III, у 1611 році образ Богоматері, явлення якого, за переказами, відбулося 6 лютого 1060 року, був вивезений князями Барятинськими до Москви. Його копія, куплена одним з благочестивих мешканців Чернігова, Костянтином Мозапетою, була принесена в

¹ Протягом 1669-1679 р.р. Єлецька обитель зусиллями Іоаникія Галятовського за сприяння Лазаря Барановича та полковника Василя Дуніна-Борковського була

дар Єлецькому монастиреві саме в той час, коли його ігуменом був Іоанікій Галятовський. Якраз цю ікону мав на увазі М.Возняк, називаючи її «найпопулярнішою поза печерською» [9, 297] і вказуючи на Дмитра Туптала як автора праці про неї.

Молодий проповідник хоча і працює з подібним матеріалом, але не наслідує шанованого архімандрита, а шукає власні засоби реалізації себе як письменника.

Троїце-Іллінський образ Богоматері, написаний у 1658 році (про що свідчив напис під іконою) монахом Геннадієм (в миру – Григорій Костянтинович Дубенський), знаходився у Троїцькому соборному храмі Іллінського монастиря і прославився знаменнями і чудесами, які відбувалися, починаючи з 1662 році. Віра в чудесне покровительство Богородиці зробилася духовною потребою всіх жителів Чернігова та його околиць. І.Шангін у своїй праці про ікону Божої Матері Іллінської зазначає, що жодна, хоча б відносно знаменна подія у приватному чи суспільному житті чернігівської пастви не відбувалася без «испрошення» благословіння Божої Матері: святу ікону приносили на місце, на якому закладали дім, освячували її присутністю помешкання, її покровительству доручали новонароджених, просили благословіння перед далекою дорогою чи вирішальною подією і т.п. [7, 601].

Треба зазначити, що поряд з Єлецькою та Іллінською іконами Божої Матері прославилися своїми знаменнями і чудесами ще декілька ікон у храмах Чернігівської єпархії: образ Божої Матері у храмі села Дубович Глухівського повіту, ікона Пресвятої Богородиці Одигитрії, знайдена на березі річки Іпуті біля містечка Мглин, образ Пресвятої Богородиці села Рудня біля Любеча [10, 31], Мохнатинська (с.Мохнатин), Новгородсіверська та Новодворська (Новгород - Сіверський Спаський монастир). Зрозуміло, що були і спроби укласти збірники, у яких би оповідалося про чудеса від цих ікон. До появи першого видання книги Димитрія уже з'явилися «Опис чудес Куп»ятицької ікони Божої Матері» Іларіона Денисовича (1638, польською мовою), «Чуда пресвятой Богородицы, нькоторые зь разныхъ авторовъ зобраны» (1660) та «Небо новее, съ новыми звъздами сотворенное, т.е.

остаточно відновлена.

Преблагословенная Дѣва Марія съ чудесами своими» (1665, польською мовою) Іоаникія Галятовського.

У своїй праці Димитрій стверджує, що чуда від ікони є закономірним продовженням чудес, пов'язаних з благочестивим життям монахів монастиря, закладеного святим Антонієм Печерським, який назавжди прославив його власним ім'ям, зазначаючи, що «человѣкъ святить мѣсце» [11, III л]. За традицією християнської церкви Димитрій трактує чудовне як остаточне торжество духовного над матеріальним, як особливий дар, яким Бог позначає своїх обранців. Чудо завжди здійснюється во ім'я звільнення нещасного і є «виявом неземного морального милосердя» [12, 20].

Враховуючи традицію української літератури XVII ст., Димитрій вказує всі літературні джерела, якими він скористався при роботі над власним твором. Це переважно православні джерела, їх названо близько двадцяти, зокрема: біблійні книги - Псалтир, Плач Єремії, Книга пророка Ісаїї, Книга Йова, Книга Царств, Євангелії від Матвія та Луки, Діяння апостолів, твори Макарія Єгипетського, Дамаскіна, Златоуста, святого Єфрема, Лимонара, а також «Небо Новое» Іоаникія Галятовського та Києво-Печерський Патерик. Всі ці та інші книги (не названі тут) були використані Димитрієм при написанні власних моральних повчань, що супроводжували кожне чудо. Окремі джерела лише вказані на полях як засіб підтвердження авторської думки, як, наприклад, Послання до євреїв - при розмові про святість. Однак іноді автор вказує літературні джерела і в самому тексті. Так, коли мова іде про Антонія Печерського чи Афанасія Затворника, Димитрій посилається на Києво-Печерський Патерик, при розмові про розпуку Матері Божої, яку вона переживає через людські гріхи, згаданий Плач Єремії, приводом для згадки про Мойсееве пророцтво кари Божої є переконаність в тому, що нашествя татар - така ж кара Бога за несправедне життя людей. Часто автор вдається до прямого цитування з Псалтиря.

У першому виданні 1677 року Димитрій Туптало описував двадцять два чуда, у пізніших - двадцять чотири - відповідно до кількості годин у добі. Димитрій сам пояснює причину вибору саме такої кількості оповідей про чудеса. У книзі Петра

Даміана, говорить автор, розповідається про те, що один клирик Нивирнійської церкви, перебуваючи на смертному одрі, мав звичай кожну годину, коли дзвонар вдаряв у дзвін, звертатися з привітанням до Пресвятої Богородиці: «Радуйся обрадованная!» При цьому він додавав до привітання особливу молитву. Так монах вчиняв завжди, навіть вночі, прокидаючись кожну годину. За це він удостоївся явління Божої Матері, яка власним молоком зцілила його. Далі Димитрій зауважує, що, не маючи сили для наслідування подвигу того клирика через лінощі та «уныние», він вирішив з допомогою Богородиці описати чудеса від чудотворного її образу: "...Умыслихъ, мало подражая блаженнаго клирика онаго: двадесять четири чудесъ на похвалу и славу Дѣвъ Богородиць в сей книжиць списати... въ число двадесяти и четырехъ часовъ ихъ же дѣнь с ношію в себѣ заключаеть» [13, Л.104]. У виданні 1696 року Димитрій у кінці книги додатково подає ще шість чудес, які раніше не описувалися, а у книзі 1702 року наявний ще і список людей, зцілених від образу Божої Матері : від сліпоти і хвороби очей, від кульгавості, від бісівського мучительства, від запаморочення і страхів, від різних «обложних» хвороб, згадано і воскресіння отрока із села Яриловичі.

Зрозуміло, що основний зміст книги становить опис чудес, що відбулися біля або за втручання образу Божої Матері. Особливою різноманітністю характер чудес не відзначається. Димитрій іде за християнською традицією, описуючи чудеса, які лише повторюють або є подібними до чудес, що їх творив Ісус Христос, за винятком 1 - го і 2 - го чудес. Пресвята Діва після Ісуса Христа являє собою помічницю людям у їх недугах. Судячи з народних замовлянь від різних хвороб, можна стверджувати: серед віруючих утвердилася думка про те, що Божа Мати допомагає людям у всякій хворобі¹(зокрема визволяє від пристріту, «вразу», болей в животі, зупиняє кров, допомагає при пологах та ін). Про таку здатність Богоматері йдеться й у вдячному каноні на її честь та численних молитвах, звернених до Діви Марії.

¹ Наприклад, у замовлянні "від усякої хвороби" говориться: "Мати Божа, заступнице, зніми з мене сухоти й гризоти, з легень, з печень, із серця, з-під серця, із білих рук, із босих ніг". [14, 15.]. Іноді у замовлянні зверталися до чудотворних ікон Божої Матері: "Матінко Божа Сокальська, Шаршасівська, Почаєвська, Ченстоховська, стань мені на поміч" [14, 159].

Найбільшу частину (13) описів у книзі Димитрія присвячено uzдоровленню біснуватих або тих, у кого вселився диявол. Саме такого характеру чудеса найчастіше творить Ісус (Мт. 8, 14-17; 17, 14-18; Мр. 5, 1-20; 9, 14-29). Також оповідається про чудесні прозріння, uzдоровлення від лихоманки, жовтухи, віспи, паралічу і навіть про воскресіння мертвої дитини (24-е чудо).

Характер описів, які подає Димитрій, відповідає певному стереотипові всієї православної агіографії щодо зображення чудес. Так, чудо обов'язково є звільненням нещасного від хвороби, чи то фізичної, чи то духовної, стаючи тим самим виявом неземного морального милосердя, заявляючи про повне торжество духовного над матеріальним. При цьому слід зауважити, що чудо може явитися не тільки православному, але й іновірцю, якщо він дуже потребує його, як католики Андрій Рачкевич і його дружина, що потерпали від хвороби дочки, яка осліпла і оглухла, а біля ікони вилікувалась (7-е чудо).

Димитрій Туптало розповідає про кожне чудо дуже докладно, вказуючи, де і коли воно відбулося, називаючи імена і прізвища людей, що отримали зцілення від чудотворної ікони. Наприклад, опис 19-го чуда починається так: «З мьста Седнева котрое есть близко Черньгова, Пань Кирило Дьдовичь, обыватель седневский, сиротку, котрая в двору его служила, именемъ Татіану, родом з Полтави...» привів [8, Л.39 звор]. Автор описує навіть не стільки самі чудеса, скільки тих, хто був свідками чудесного, тобто став об'єктом їх морального чи надзвичайного впливу. Чудеса стаються з людьми – вихідцями з усіх прошарків суспільства. Однак переважно це представники селянства, ремісників чи міщан. Це ідеологічно виправдано і слугувало своєрідним доведенням євангельської тези про бідність і простоту як найбільші чесноти (Лк., 6, 20-22; 16, 13; 21,3-4), що допомагають людині отримати Боже благословіння і покровительство, в даному випадку – стати очевидцем чуда і об'єктом чудесного впливу.

Окремі зауваження історичного характеру зустрічаємо як у тексті, так і на полях книги, у них Димитрій згадує про окремі факти з релігійного життя Чернігова, зокрема про церкву Богородиці Єлецької, про соціальний статус окремих осіб (капітан Андрій Рачкевич (7-е чудо), чернігівський бургомістр Павло Клевець (14-е

чудо), чернігівський воєвода і стольник Федір Іванович Головленков (1-е чудо, з допов.), генеральний обозний війська Запорозького Василь Борковський (2-е чудо, з допов.)), їх родинні стосунки (Анна, дружина брагинського шляхтича Пенського (4-е чудо), Марія, дочка Леонтія Полуботка (13-е чудо)).

Особливо цікавими з історичної точки зору є описи 1-го і 2-го чудес. Розповідаючи про перше чудо, а саме про плач ікони Божої Матері, Димитрій деталізує його обставини: вказує дату чуда (1662), його тривалість (з 16 по 24 квітня), а також називає всіх тодішніх політичних та церковних діячів (царя Олексія Михайловича, Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та ігумена Іллінського монастиря Зосиму Тишкевича). У другому чуді йдеться про набіг татарів на Чернігів у 1662 році, їх безчинства у Іллінській церкві та порятунок, що його дала усім інокам ікона Божої Матері. Автор прагне історичної достовірності, маючи на меті якомога переконливіше показати Божественну благодать, яку відчують на собі не лише мешканці Іллінського монастиря, але і всі, хто мав потребу звернутися до Божої Матері із своїми проблемами. Однак обсяг самих описів досить незначний. Для автора нецікаві жодні подробиці, окрім тих, які б вказували на достовірність події та обставини самого чуда. Це пояснювалося впливом тодішньої традиції щодо опису чудесного, яка «...не дозволяла вигаданих імен, назв, фактів. Читач звик читати лише про те, що «справді було», і не визнавав одвертого вимислу»[15, 102].

Важливим моментом у описі чудес від ікони Богородиці є авторська вказівка на те, що вони стали можливими лише за умови певного душевного стану, у якому мусить перебувати людина, що прийшла до образу Божої Матері. Так, лише молитовний стан, сподівання на благодатну поміч згори можуть забезпечити здійснення чуда. При описі обставин, у яких відбувалося чудо, автор обов'язково підкреслює два моменти: по-перше, чудо ставалося з людиною, як правило, безпосередньо біля самої ікони, і, по-друге, віруючий довго молився, звертаючи свої прохання до Богоматері. Та при описі декількох чудес Димитрій порушує ці правила і вказує, що чудо могло статися через посередництво іншої людини, однак характеризує це посередництво досить красномовно: це або людина, що присвятила

все своє життя служінню Богові (як ієромонах Іллінської обителі Варфоломей (чудо 24-е) чи ієродиякон того ж монастиря Феофіл Савич (чудо 2-е, з доповнення)), або людина, яка кровно пов'язана з нещасним (мати, що сама прийшла до ікони і просила про зцілення дочки Марини (чудо 22-е)). Таким чином Димитрій стверджує, що сприйняття благодаті робить звичайну людину причетною до божественного чудотворення. Праведність і чудо урівноважуються, чудесне не лише вказує на Божественну велич, але й вирізняє із загальної маси окрему людину.

Окрім описів чудес Димитрій вже у виданні 1677 року вміщує власні моральні повчання, які за обсягом перевищують самі описи в 5-6 разів. Основною тезою більшості повчань є думка про необхідність збереження Єрусалима власної душі від гріховних тенет світу: «Реставруймо Градь нашъ душевный, встаньмо з упадку, направмося з зепсованя, з плъненя свободимся» [8, Л.8], тим паче, зробити це не так і важко, адже Божа Мати завжди готова прийти на допомогу людині, яка розкаялася і відчула потребу у її підтримці. Автор акцентує увагу на тому, що чуда, здійснені від ікони Діви Марії, не лише звільняють людей від вад фізичних, але й уздоровлюють духовно.

Починаючи з видання 1683 року, автор додає ще і «бесіди духовні». Формується стала схема опису кожного з двадцяти чотирьох чудес: а/ саме чудо; б/ бесіда про нього з похвалою Богородиці; в/ моральне повчання - «наука» - загальні міркування на тему, близьку до чуда; г/ двовірш¹ – короткий виклад наступного «прилога»; д/ «прилог» – оповідання морального змісту, запозичене, як правило, з патеристичних творів та д/ опис подібного чуда в інших монастирях/. Як бачимо, інформативно і композиційно праця Димитрія Туптала була багатшою, ніж книга І.Галятовського, у якій, окрім описів чудес, було вміщено тільки похвальне слово іконі Божої Матері та декілька похвальних віршів. Зовнішня композиція книги Димитрія Туптала має безпосередній зв'язок з агіографічними творами, а саме з т.з. стишними прологами, у яких перед кожним житієм вміщувався вірш на похвалу святому та моральні повчання – «науки».

¹ У виданні 1677 року подібні двовірші розташовувалися перед описами чудес і становили лаконічний римований виклад суті кожного чуда

Праця Дмитрія Туптала про чудеса від ікони Божої Матері Іллінської була не лише етапним для нього твором, з якого почалася активна письменницька біографія. Вона виправдала сподівання Лазаря Барановича, бо з її допомогою престиж Іллінської обителі дуже зріс. «Руно орошенное» Дмитрія Ростовського (Туптала) стало важливим документом як релігійної, так і світської історії Чернігова 70-х років XVIIст.

Література

1. Грамота Лазаря Барановича від 6.08.1669.// Див.: Кафедральные Черниговские монастыри. – Чернигов, 1861. – С. 104.
2. Шляпкин И.А. Святитель Дмитрий Ростовский и его время (1651 – 1709). - СПб, 1891.
3. Пыпин А.Н. История русской литературы. – Т.2. – СПб, 1907.
4. Евгений (Болховитинов). Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. – Т.1. – СПб, 1827.
5. Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта II половины XVI – XVIII в.в. – М., 1997.
6. Ростовский Д. Руно орошенное. – Чернигов, 1702.
7. Шангин И. Сказание о чудотворной иконе Божьей Матери Черниговско-Ильинской. // Черн. епарх. известия: Приложение. – 1874. - №23. – С.592-604.
8. Ростовский Д. Чуда Пресвятой и Препоблагословенной Девы Марии. – Новгород-Северский, 1677.
9. Возняк М. Історія української літератури. – Кн.2. – Львів, 1994.
10. Страдомский А. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и Новгород-Северский. // Журнал министерства просвещения. – 1852.- №7. - С.1-104.
11. Чуда пресвятой Девы Марии. – Новгород-Северский, б.г.
12. Горський В. Святі Київської Русі. – К., 1994.
13. Ростовский Д. Руно орошенное. – Чернигов, 1683.
14. Ви, зорі-зориці...: Укр. нар. магіч. поезія. / Упоряд. М.Г. Василенка, Т.М. Шевчук. – К., 1991.
15. Павленко Г. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. – К., 1984.